

УДК 339.564:745/749(477.43/.44) "1927/1935"

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2026.03.733>

ЕКСПОРТ ВИРОБІВ ХУДОЖНІХ ПРОМИСЛІВ З ПОДІЛЛЯ В 1927—1935 РР.

Тетяна КАРОЄВА

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5012-9513>

докторка історичних наук, професорка,
Вінницький державний педагогічний університет
ім. Михайла Коцюбинського,
кафедра культури, методики навчання історії та
спеціальних історичних дисциплін,
вул. Острозького, 32, 21100, Вінниця, Україна,
e-mail: tetiana.karoieva@vspu.edu.ua

З пошуком додаткових джерел для фінансування індустріалізації в СРСР більшовицька влада шукала нову групу експортного товару — в сфері культури. Серед всього іншого, почала вивозити художні кустарні вироби, які могли розглядатися і як побутові речі, і як предмети розкоші.

Мета статті — на прикладі Поділля дослідити організацію збору продукції, виготовленої художніми артілями для експорту в 1927—1935 рр., та з'ясувати вплив цієї експортної діяльності на розвиток художніх ремесел.

Результати. У дослідженні окреслено основну нормативну базу, що регулювала експорт виробів ремесел. Ним опікувалися Держторг Української СРР та спеціальні структури промислової кооперації. Посадовці Держторгу вважали вироби художніх ремесел предметами розкоші, а їх експорт відбувався в рамках кампанії з продажу культурної спадщини за кордон, яка, зрештою, виявилася економічно невдалою. Через низьку ефективність працівників місцевих відділень Держторгу у зборі виробів ремесел цей напрямок діяльності незабаром було згорнуто, тим більше, що посадовці не мали прямого впливу на художні кооперативи та самих виробників. Артіль, зі свого боку, ще продовжували співпрацювати зі спеціальними кооперативними структурами. Але надалі держава централізувала експорт виробів художньої кооперації.

Методологічні дослідження базуються на принципах системності, об'єктивності.

Ключові слова: художні промисли, художня артіль, кустарні вироби, культурні цінності, вишивка, Поділля.

Tetiana KAROIEVA

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5012-9513>

Dr (History), Professor,

Professor of the Department of Culture,

Methods of Teaching History and Auxiliary Sciences
of History,

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical
University,

32, Ostrozhskogo str., 21100, Vinnitsia, Ukraine,

e-mail: tetiana.karoieva@vspu.edu.ua

EXPORT OF ARTISTIC CRAFT PRODUCTS FROM PODILLIA IN 1927—1935

Introduction. In the search for additional sources to finance industrialization in the USSR, the Bolshevik authorities sought a new category of export goods within the cultural sphere. Among other things, they began exporting artistic handicraft products, which could be regarded both as everyday household items and as luxury goods.

Problem statement. Ukrainian scholars have actively studied the Soviet export campaign aimed at selling cultural valuables abroad. Against this background, the export of handicraft products has remained largely on the margins of scholarly interest.

Purpose of the article. Using the example of Podillia, the article seeks to examine the organization of the collection of products manufactured by artistic artels for export in 1927—1935 and to clarify the impact of these export activities on the development of artistic crafts.

Results. The study outlines the main regulatory framework governing the organization of handicraft exports. According to the relevant regulations, the collection of such items was initially organized through the system of Derzhtorg of the Ukrainian SSR and the structures of industrial cooperatives. Officials of Derzhtorg regarded artistic craft products as luxury goods, and their export took place within the framework of the campaign of selling cultural heritage abroad, which ultimately proved economically unsuccessful. Due to the low efficiency of employees of local Derzhtorg offices in collecting handicraft products, this line of activity was soon curtailed, especially since the officials had no direct influence over artistic cooperatives and the producers themselves. The artels, for their part, continued to operate for a long time through cooperative structures, particularly Vukopromkredysplka (from 1931 — Vukoppromrada). However, from 1934 the People's Commissariat of Foreign Trade of the USSR attempted to centralize the export of artistic handicraft products.

Keywords: artistic crafts, artel (artisanal cooperative), handicrafts, cultural valuables, embroidery, Podillia.

Вступ. З форсуванням індустріалізації СРСР потребував імпортного обладнання, яке можна було придбати за валюту, але запропонувати світовому ринкові нічого, крім сировини та сільськогосподарської продукції, не міг. У пошуках нових груп експортних товарів радянські чиновники звернули увагу на сферу культури. Досвід продажу предметів старовини початку 1920-х рр. робив ідею масового їх вивезення логічним продовженням попередніх дій, але тепер до організації розпродажу підійшли з широким комерційним розмахом, офіційно йменуючи його експортом та окресливши нову групу експортного товару. Організацію його продажу доручили Наркомторгу СРСР.

Паралельно формувалася нормативна база нової групи експорту. 3 травня 1927 р. РНК СРСР ухвалила постанову «Про кустарно-ремісничу промисловість та промислову кооперацію» [1], де окремий розділ був присвячений експорту кустарних виробів, насамперед художніх. В ній, зокрема, йшлося про те, що заготовлювати та збувати товар за кордоном мають республіканські центри промислової кооперації, хоча загальне керування залишалося за центром, де функціонував Коверкустекспорт (Всесоюзне об'єднання з експорту кустарно-художніх виробів та килимів Наркомторгу, згодом Наркомзовнішторгу СРСР). І вже 28 червня 1927 р. РНК СРСР ухвалила іншу постанову: «Про організацію Наркомторгом СРСР вивозу за кордон предметів старовини та розкоші, що не мають музейної цінності» [2]. Нею передбачалося вивозити «старовинні меблі, предмети домашнього вжитку, релігійного культу, предмети з бронзи, порцеляни, кришталю, срібла, парчі, килими, гобелени, картини, автографи, російські самоцвіти, кустарні вироби», тобто постановою пропонувалося вважати єдиною експортною групою твори мистецтва, реліквії, дорогоцінні камені, вироби художніх промислів. Наприкінці року Зовнішторг Наркомторгу СРСР виступив з ініціативою прискорити експорт антикваріату, охопивши й музеї як джерела цінностей [3]. Для організації цього РНК СРСР уже 24 липня 1928 р. ухвалила постанову «Про виділення та експорт антикварних цінностей» [4], за якою, зокрема, радянську Україну зобов'язали виділити у 1928/29 господарчому році для експорту «антикварні цінності» вартістю 1 млн руб.

Про радянську кампанію з експортного розпродажу культурної спадщини СРСР у 1920-х — першій половині 1930-х рр. писалося чимало на пострадянському просторі. В Україні цією темою цікавилися Ж. Арустамян [5], С. Білокінь [6—9], який досліджував «грабування української культурної спадщини», і висвітлював, як відбувалося вилучення предметів з музеїв і церков (щодо останніх чимало зробив О. Нестуля [10]) та як купувалися антикварні речі у приватних осіб. Зокрема, вчений на прикладі діяльності Сергія Глеваського, агента із закупівлі антикваріату київської контори Держторгу УСРР та ленінградської контори «Антикваріат» Наркомторгу СРСР, показав організацію збору музейних та релігійних предметів в українських регіонах у 1928—1930 рр. за директивами з центру [7]. Дослідники С. Кот [11], О. Нестуля та С. Нестуля [12], Д. Гетьман [13] зверталися до теми експорту на тлі проблеми повернення та реституції культурних цінностей. Вчені зосереджувалися саме на втраті культурних цінностей України, натомість продаж виробів художніх промислів залишався поза їхньою увагою. Етнологи та мистецтвознавці, досліджуючи художні промисли, часто згадували успіх виставкових предметів, які отримували всілякі відзнаки на тодішніх міжнародних художніх та торгових виставках, і лише констатували експорт продукції за кордон, не аналізуючи її зміст та наслідки [14, с. 16—22, 473]. Лише Є. Спаська, вивчаючи історію промислової вишивки Київщини [15], узагальнила стан експорту з регіону на початку 1930-х рр. Загалом про експорт виробів художніх промислів є лише окремі публікації (А. Варивончик [16], Т. Зіненко [17]), але вони вже висвітлюють події після Другої світової війни. Варто також згадати збірник матеріалів і документів «Народные художественные промыслы. 1917—1932» [18], друкований у 1986 р., в якому представлено чимало документів, присвячених експорту продукції промислів в СРСР, але українська складова в ньому висвітлено лише фоном.

У публікації на прикладі Поділля маємо розкрити організацію збору художніх кустарних виробів для експорту та уточнити його вплив на розвиток художніх промислів. У фондах Державного архіву Вінницької області, пов'язаних із зовнішньою торгівлею та кооперативним рухом в УСРР, збереглося кілька

архівних справ, що містять листування щодо експорту товарів, і це дає змогу охарактеризувати явище в регіональному розрізі.

Методологічні дослідження статті базуються на принципах системності, об'єктивності.

Основна частина. С. Білокінь продемонстрував, як на Поділлі шукав предмети «музейного рівня» С. Глеваський, представник київської контори Держторгу УСРР (Всеукраїнської державної торгової контори з експорту та імпорту), виконуючи урядові рішення 1927—1928 рр. [7]. Вінницькі архівні документи дозволяють підсвітити подібну діяльність працівників вінницької контори Держторгу УСРР. Згори їм спускали директиви, які через брак знань складно було як виконувати. Вони не знали на «предметах старовини та розкоші», не мали чіткого розуміння на що саме після воєнних і революційних подій є попит на Заході, тому діяли на свій страх і ризик. Неодноразово їхні вінницькі придбання антикваріату весною 1928 р. Головною конторою Держторгу УСРР визнавалися невдалими [19, арк. 15, 23]. Пошуки товару в Кам'янці-Подільському, колишньому губернському центрі, на квітень 1928 р. дав 31 антикварний предмет загальною вартістю 919 руб. 15 коп. [19, арк. 30, 64], частина з якого також була забракована. Схвальної оцінки вони заслужили, коли восени їм «повезло і вдалося вдало придбати 5 східних килимів» [20, арк. 1].

У Кам'янці-Подільському пошук предметів для експорту привів їх у художньо-промислову школу. Як відомо, її учні під керівництвом викладачів розшукували народних майстрів, збирали зразки народних виробів, вивчали особливості технологій народних ремесел і на основі зібраного матеріалу розробляли з викладачами нові орнаменти та зразки виробів, які, дійсно, могли більше пасувати тодішнім смакам європейської публіки. Чиновники відібрали для експорту 33 предмети загальною вартістю 272 руб. 70 коп. Серед відібраного були 5 килимів з подільськими рослинними та геометричними орнаментами, «в характері старовинних полтавських килимів», 2 комплекти порт'єр, один з них «лляний, перебором візерунок в характері подільського селянського стінного живопису», 1 доріжка, 1 верета «в характері подільських народних виробів», 3 ткани скатерки, 4 вишитих скатерки (2 — церковним шиттям,

1 — подільською низзю та гладдю, 1 — гладдю та вирізуванням), 2 ширми для вікон, 6 диванних подушок (1 — низзю), 1 плахта, 5 тканих рушників, 1 ткани серветка, 2 купони для жіночих блуз (вишивка гладдю) [19, арк. 22, 33]. Чиновники вважали, що у школі можна буде закупати предмети великими партіями, наприклад, селянських килимів — до 5000(!) штук [19, арк. 33]. (Яскрава ілюстрація до розуміння ними технології та можливого масштабу виробництва).

Для розширення бази постачальників вінницька контора Держторгу розіслала запити в округові куспромспілки. У травні 1928 р. тульчинська спілка запропонувала як зразки для експорту 10 чоловічих сорочок, з яких дві вишиті технікою «низь», кожна вартістю 7 руб. 86 коп., а вісім — «гладь», вартістю 7 руб. 21 коп. Керівництво спілки стверджувало, що може до кінця року забезпечити кілька тисяч сорочок за наявності імпортих ниток. Навіщо могло запропонувати й інші вишиті вироби [19, арк. 50]. Вочевидь, не отримавши конкретної відповіді, але намагаючись привабити, наступного місяця чиновники вже бралися за неймовірні плани: «з червня 1928 р. по 30 вересня 1929 р. щомісячно: 1) художніх вишитих сорочок — 7400 шт.; 2) килимів — 3800 шт.; 3) доріжок — 2050 шт.». Загальною вартістю 225 тис. руб. [19, арк. 59а].

Утім на думку вінницької контори Держторгу УСРР, місцеві куспромспілки не приділяли достатньої уваги організації міських і сільських рукодільників, яких було щонайменше ще 1500—2000 осіб, здатних працювати на експорт. Але ключова проблема організації їх діяльності полягала у відсутності імпортих ниток, якими централізовано забезпечувалися виключно артіль, що вишивали в «українському стилі». Чиновники вважали, що якщо питання з нитками буде вирішено, то регіон зможе забезпечити продукції на 300 тис. руб. [19, арк. 21]. Вони не знали специфіки промислів та обсягів потенційного виробництва, обіцяючи нереальні цифри, не розуміючи економічної обґрунтованості своїх пропозицій. А враховуючи те, що артілі працювали в кооперативній системі і реалізовували продукцію через свої структури, то чиновники Держторгу не мали реального впливу на кооперативи, відповідно могли працювати лише з некооперованими майстрами, які тим більш не могли забезпечити такий обсяг продукції. На початку

1930-х рр. працівники Держторгу згорнули пошук художніх кустарних виробів.

У довоєнну добу продукція подільських майстрів мала попит за кордоном, потрапляючи туди завдяки ініціативі власників поміщицьких художніх майстерень, а також дрібних торговців, які скуповували вироби і контрабандою вивозили їх в Австро-Угорську імперію. Місцеві земства, що повною мірою почали функціонувати лише в 1911 р., не встигли у цій площині налагодити стійких економічних зв'язків з-за кордоном. З встановленням радянської влади попри загальну риторику про підтримку кооперативного руху художні артільні не отримували, і, проіснувавши короткий час, швидко зникали. Досвіду налагоджувати економічні зв'язки в артільників не було. Серед них лише жили згадки про те, що поміщицько-експлуататорки мали зиск з народних виробів, тому гіпотетично справа має бути економічно вигідною. Ситуацію ускладнювало те, що на місцях збереглося розуміння асортименту та орнаментів виробів, що вироблялися до Першої світової війни, але світова мода, технологія, дизайн пішли уперед, і місцеві майстри не знали нових запитів ринку.

У 1925 р. зі зміною нормативної бази промислової кооперація та кустарі отримали реальну державну підтримку. Виникли художні артільні, які втягнулися в роботу на експорт. На Поділлі клембівська артіль «Наша праця» (800 осіб, Могилів-Подільська округа) з 25 філіями пропонувала традиційні вишиті вироби, а зозівська артіль «Ткач» (200 осіб, Вінницька округа), крім того, вишивала бісером, золотом і сріблом. Весною 1928 р. Вукопромкредитспілка вивозила продукцію цих двох артілей загальною вартістю 200 тис. руб. [19, арк. 21]. (У документі стверджується, що це сума експорту, але такого не може бути з огляду на обсяг тодішнього експорту кустарних виробів УСРР, наприклад, кияни мали план у 50 тис. руб., а виконали на 46 тис. руб. [15, с. 142—144].)

У вересні 1928 р. Вінницька промспілка отримала пропозицію від Вукопромкредитспілки виготовити для експорту художніх виробів на 13 тис. руб. Артіль взялися за працю. Через рік з чергової партії вишитої продукції у 20 тис. руб. на експорт було прийнято товару лише на 8499 руб. 97 коп. Вироби бракувалися здебільшого через невідповідність розмірам та специфікації [21, арк. 69, 74].

Експорт був можливістю для кооперованих майстринь заробити додаткові гроші, оскільки держава надавала сировину, особливо нитки, насамперед для експортного товару. Невипадково й клембівська, й зозівська артіль, не могли стало працювати фактично до появи експортних замовлень. Майстри постійно нарікали на брак ниток, час від часу — полотна.

В УСРР поступово обсяги експорту художніх кустарних виробів зростали. У 1930 р. Рада з'їздів державної промисловості та торгівлі СРСР вказувала, що «українська промислова кооперація проявляє значну енергію в цьому напрямку, і доля її участі в експорті виросла до 40% (а по вишивці — до 75%)» [18, с. 169]. Вишиті речі стали візитівкою українських художніх промислів.

Основою експортного асортименту подільських художніх артілей була постільна та столова білизна. Самий виріб виконувався за західними зразками, а художнє оформлення — за місцевими орнаментами та техніками. Вишивальний промисел був обмежений у креативності, оскільки у споживача існували свої смаки, відмінні від українських народних, тобто треба було прилаштовувати українське бачення до англійського, французького чи німецького. Українська художниця Євгенія Прибильська, фахівчиня з організації кустарних промислів, працюючи у всесоюзному Кустекспорті писала про українських майстрів: «У техніці вишивок деяких районів було багато вміння та тонкості, але кольорів якось боялися, колорит був переважно якийсь м'який, нерішучий!» [22, с. 113]. Вона вважала, що треба розвивати художній бік народних виробів і навчати майстрів художньому баченню. За її відомостями, з 1931 р. артілями вже замовляли те, що краще йшло за кордоном [22, с. 116]. Коли на базі клембівської артілі було створено школу промкоопуча (з 1 жовтня 1931 р.), то акцентовано йшлося про техніку вишивки для експортної продукції [23]. Утім вимоги західного покупця та центральних структур, конкуренція з європейськими майстрами змушували працювати з дуже обмеженим експортним асортиментом.

Через голод період з осені 1932 р. та 1933 р. були провальними для художньої кооперації на селі, жодний квартальний план на Поділлі не був виконаним [24]. Люди виживали.

У 1934 р. клембівська артіль, що входила до складу Могилів-Подільської міжрайонної промспілки,

заклучила прямий договір з Коверкустекспортом про поставку вишитих виробів на 120 тис. руб. упродовж наступного року [25, арк. 1]. Працювати мали за наданими артіллю й затвердженими Коверкустекспортом малюнками. Нові можна було пропонувати для затвердження не пізніше, ніж за 1,5 місяця до початку наступного кварталу. Розмір, якість, усі кондиції вже були чітко виписані. Саме спілка несла повну відповідальність за якість, асортимент, пакування, маркування товару до моменту його здачі іноземному покупцеві [25, арк. 2].

Клембівська артіль на 1935 р. мала робити на експорт лише наволочки, але отримала ще додаткове замовлення на гарнітури столової білизни. У 2-му кварталі наволочки виконувалися на однаковому полотні одного розміру (50 x 75 см), але різнилися за малюнком та технікою вишивки, тому коштували від 4,7 до 6,1 руб. Комплекти були однаковими (скатертина 180 x 280 см + 12 серветок 60 x 60 см), але виконувалися на різному полотні (кремовому та білому) коштували по 123 руб. 66 коп. Вони призначалися для експорту у Францію, а наволочки — Англію [25, арк. 5, 8, 17]. Французьке замовлення виконувалося виключно клембівською та яланецькою філіями.

Частково про обсяг експортної частини виробництва клембівської артілі свідчать відомості про заборгованості. За перше півріччя 1935 р. за виконані замовлення їй не заплатили Вінпромспілка — 15 тис. руб., Вінторг — 30 тис. руб., Тифліський універмаг — 15 тис. руб., Коверкустекспорт — 65 тис. руб. Експортна частина співвідноситься з внутрішнім ринком [25, арк. 42].

Артілі листувалися з Коверкустекспортом СРСР напряму, хоча мали територіальну підпорядкованість вертикалі місцевих промспілок. Заради успішної конкуренції Вукопромрада (Вукопромкредитспілка до 1931 р.) корегувала правила оподаткування, зокрема у першій половині 1930-х рр. вона заради зниження собівартості художніх виробів щороку ухвалювала рішення про звільнення текстильних виробів, що продукувалися на експорт, «від відрاهування по всіх промкооперативних ланках у розмірі 2,5%». А з 1935 р., оскільки в радянській Росії на каси взаємного страхування та взаємодопомоги відраховувалося менше, ніж в Україні, то просила «Оргбюро Вукоспілкакас зменшити відрахування з 7% до 5%»,

щоб вкластися у ціни, що задовольняють експортні організації [26, арк. 8]. А оскільки зростала вартість сировини, то щоб залишатися конкурентноздатними, у 1935 р. зняла бюджетні націнки зі всієї продукції текстильних артілей.

Артілі були зацікавлені в експортній продукції, тому що вона коштувала дорожче і була гарантія її оплати, хоч й із запізненням. Серед виробів для внутрішнього ринку був неходовий товар, і гроші зависали. Якщо якийсь експортний виріб бракували, то його відправляли на внутрішній ринок. Крім того допомагати з виробленням експортної продукції бралися й чиновники. Доволі часто виконання замовлень гальмував брак часу в працівниць, бо голови колгоспів не хотіли звільняти їх від сільськогосподарської праці. Тоді представники окрпромспілок їздили по колгоспах і домовлялися з головами, щоб найкращі працівниці працювали над експортною продукцією [25, арк. 70].

У 1936 р. відбулася реорганізація мережі художніх артілей, була створена окрема Укрхудожпромспілка, яка зосередилася на внутрішньому ринкові. Експорт продукції художніх промислів згорнули, а кампанія з активного продажу культурних цінностей з музеїв зупинилася ще в 1934 р., коли з'явилося спеціальне рішення Політбюро ЦК ВКП(б) [27]. Дослідники вважають [7; 28], що вся ця кампанія економічно себе не виправдала. Вона відбувалася на тлі поганої кон'юнктури ринку — світової економічної кризи, яка призвела зниження світових цін на сировину та сільськогосподарську продукцію, і вплинула на загальне падіння інтересу до сфери культури і цін на культурні цінності. Прибутки від експорту не відповідали реальній вартості товару, утім жорсткі вимоги до продукції художніх артілей мали певний позитивний вплив для розвитку художніх промислів.

Висновки. Запит держави на експортну продукцію стимулював створення/відновлення художніх артілей, зростання обсягів виробництва. Держава, надаючи сировину, допомагала становленню художніх промислів та налагодженню виробництва. Для його інтенсифікації вона готова була підтримувати підготовку кадрів, розвиток художньої складової майстерності працівників. Узагальнювався досвід, розроблялися нові види продукції, нові малюнки та стильові художні рішення. Водночас виробничий раціоналізм та економічна доцільність диктували спро-

щення та стандартизацію продукції, вихолощували оригінальність пошуку чи почерку майстра, його індивідуальність. Крім того, після Голодомору 1932—1933 рр. художні артілі як мінімум дарували надію на виживання тисячам українських родин (лише клембівська артіль у 1934 р. охоплювала 3000 осіб [26, арк. 77—78], такого не було ніколи до того і не буде навіть після Другої світової війни).

На Поділлі експорт художніх кустарних виробів спочатку намагалися налагодити двома каналами: через систему Держторгу УСРР та Вукопромкредитспілку. Чиновники місцевих контор Держторгу розглядали продукцію художніх промислів як предмети розкоші, тому їх пошук здійснювався в межах кампанії з розпродажу культурної спадщини. Однак низька ефективність цієї роботи змусила їх згорнути цей напрям. Безпосереднього впливу на художні артілі, що працювали в системі промислової кооперації, вони не мали. Самі ж кооперативи тривалий час працювали через Вукопромкредитспілку (з 1931 р. — Вукопромраду), хоча з 1934 р. вийшли на прямий зв'язок з Коверкустекспортом Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР. Тобто держава спробувала централізувати й експорт продукції художніх промислів, що діяли у нормативному полі кооперативної форми власності.

1. О кустарно-ремесленной промышленности и промышленной кооперации: Постановление Совнаркома СССР 3 мая 1927 г. *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам*: 5 т. Т. 1. Москва: Политиздат, 1967. С. 639—648.
2. Об организации Наркомторгом СССР вывоза за границу предметов старины и роскоши, не представляющих музейной ценности: Постановление Совнаркома СССР 28 июня 1927 г. *Индустриализация Советского Союза. Новые документы. Новые факты. Новые подходы*. Москва, 1999. Ч. 2. С. 34.
3. Записка Наркомторга СССР председателю СНК СССР и СТО А.И. Рыкову об экспорте антикварных ценностей, 7 декабря 1927 г. *Индустриализация Советского Союза. Новые документы. Новые факты. Новые подходы*. Москва, 1999. Ч. 2. С. 34—36.
4. О выделении и экспорте антикварных ценностей». Постановление Совнаркома СССР 24 июля 1928 г. *Индустриализация Советского Союза. Новые документы. Новые факты. Новые подходы*. Москва, 1999. Ч. 2. С. 40—41.
5. Арустамян Ж. Продано, перетоплено. *Пам'ятки України: історія та культура*. 1994. № 1—2. С. 108—109.
6. Білокінь С. Втрати української культурної спадщини під час голоду 1922 року. *Могилянські читання 2004*: зб. наук. праць. Київ, 2005. С. 77—98.
7. Білокінь С. Зізнання С. Глеваського про грабування української культурної спадщини за більшовиків. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2001. Ч. 4. С. 92—10.
8. Білокінь С. *В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст*. Київ, 2006. 286 с.
9. Білокінь С. *Нові студії з історії большевизму. I—VIII*. Ін-т історії України НАН України. 2-е вид., доповн. Київ, 2007. 409 с.
10. Нестуля О.О. *Доля церковної старовини в Україні 1917—1941 рр.*: в 2 ч. Київ, 1995.
11. Кот С. *Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX — поч. XXI ст.)*. Ін-т історії України НАН України. Київ, 2020. 1019 с.
12. *Українські культурні цінності в Росії: на шляху до діалогу. 1926—1930*: зб. документів. Авт.-упоряд. О. Нестуля, С. Нестуля. Полтава, 2002. 333 с.
13. Гетьман Д. *Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті—1930-ті роки)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». Київ, 2010. 20 с.
14. *Історія декоративного мистецтва*: в 5 т. Т. 4. Скрипник Г. (гол. ред.); ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Київ, 2011. 512 с.
15. Спаська Є. Матеріали до історії промислової вишивки Київщини. *Народознавчі та мистецтвознавчі праці*. Київ, 2015. С. 129—161.
16. Варивончик А. Організація виробничо-промислової діяльності концерну «Укрхудожпром». *Вісник КНУ-КиМ. Серія: Мистецтвознавство*. 2019. Вип. 40. С. 177—182. DOI: <https://doi.org/10.31866/2410-1176.40.2019.172700>
17. Зіненко Т. Експорт художніх керамічних виробів у 1960—1970-х: здобуття «світової слави» чи «викручування рук» традиційному промислу (на прикладі Опішнянського заводу «Художній керамік»). *МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія*. 2012. Вип. 8. С. 94—111.
18. *Народные художественные промыслы. 1917—1932*: материалы и документы. Ред. М.А. Некрасовой, С.М. Темерина. Москва: Искусство, 1986. 232 с.
19. *Державний архів Вінницької області*. Ф. Р-79. Оп. 1. Спр. 63 (Листування з Головною експортною конторою Держторгу УСРР про експорт художніх виробів ручної роботи, різних вишивок та ручних рукоділ, 1928 р.). 72 арк.
20. *Державний архів Вінницької області*. Ф. Р-79. Оп. 1. Спр. 168 (Листування з Головною експортною конторою Держторгу УСРР, київською конторою Держторгу УСРР про заготівлю на експорт антикваріату, 1928—1929 рр.). 65 арк.

21. Державний архів Вінницької області. Ф. Р-1303. Оп. 1. Спр. 199 (Справа зозівської вишивальної кооперативної артілі «Ткач», 1926—1929 рр.). 138 арк.
 22. Прибыльская Е. Жизнеописание. *Студії мистецтвознавчі*. 2015. Ч. 2. С. 111—124. URL: <https://sm.etnolog.org.ua/zmist/2015/2/111.pdf> (дата доступу: 16.01.2026).
 23. Державний архів Вінницької області. Ф. Р-1560. Оп. 1. Спр. 43 (Промкоопуч при артілі «Жіноча праця», с. Клембівка, 1931—1933 рр.). 26 арк.
 24. Державний архів Вінницької області. Ф. Р-1560. Оп. 1. Спр. 80 (Оргвідділу — група кадрів Клембівського промкоопучу, 1932—1933 рр.). 49 арк.
 25. Державний архів Вінницької області. Ф. Р-1560. Оп. 1. Спр. 190 (Умова та листування з Коверкустекспортом про товари, 1935 р.). 112 арк.
 26. Державний архів Вінницької області. Ф. Р-1560. Оп. 7. Спр. 21 (Постанови Президії Всеукраїнської кооперативної Ради про зниження цін на експортні кустарно-художні виробництва, 1934—1935 рр.). 79 арк.
 27. Протокол № 149 засідання Політбюро ЦК ВКП(б) от 15 ноября 1933 года. Об Эрмитаже. *Исторические материалы*: веб-сайт. URL: <https://istmat.org/node/50400> (Дата звернення: 11.02.2026).
 28. Osokina E.A. *De l'or pour l'industrialisation. Cahiers du monde russe*. 2000. Vol. 41. № 1. P. 5—40. DOI: <https://doi.org/10.4000/monderusse.36>
- REFERENCES
- (1967). On cottage and handicraft industry and industrial co-operation: Resolution of the Council of People's Commissars of the USSR, May 3, 1927. *Decisions of the Party and Government on Economic Issues* (Vol. 1, pp. 639—648). Moskva: Politizdat [in Russian].
 - (1999). On the organization by the People's Commissariat of Trade of the USSR of the export abroad of antiquities and luxury items that have no museum value: Resolution of the Council of People's Commissars of the USSR, June 28, 1927. In *Industrialization of the Soviet Union: New Documents, New Facts, New Approaches* (Part 2, p. 34). Moskva [in Russian].
 - (1999). Memorandum of the People's Commissariat of Trade of the USSR to the Chairman of the Council of People's Commissars of the USSR and the Council of Labor and Defense A.I. Rykov on the export of antique valuables, December 7, 1927. In *Industrialization of the Soviet Union: New Documents, New Facts, New Approaches* (Part 2, pp. 34—36). Moskva [in Russian].
 - (1999). On the allocation and export of antique valuables: Resolution of the Council of People's Commissars of the USSR, July 24, 1928. *Industrialization of the Soviet Union: New Documents, New Facts, New Approaches* (Part 2, pp. 40—41). Moskva [in Russian].
 - Arustamian, Zh. (1994). Sold and melted down. *Landmarks of Ukraine. History & Culture*, 1—2, 108—109 [in Ukrainian].
 - Bilokin, S. (2005). Losses of Ukrainian cultural heritage during the famine of 1922. *Kyiv-Mohyla Readings 2004* (Pp. 77—98). Kyiv [in Ukrainian].
 - Bilokin, S. (2001). S. Hlevaskyi's confession about the plundering of Ukrainian cultural heritage under the Bolsheviks. *Landmarks of Ukraine. History & Culture*, 4, 92—109 [in Ukrainian].
 - Bilokin, S. (2006). *In defense of Ukrainian heritage: Art historian Fedir Ernst*. Kyiv [in Ukrainian].
 - Bilokin, S. (2007). *New studies in the history of Bolshevism* (2nd ed.). Kyiv [in Ukrainian].
 - Nestulia, O.O. (1995). *The fate of church antiquities in Ukraine, 1917—1941*. Kyiv [in Ukrainian].
 - Kot, S. (2020). *Return and restitution of cultural values in the political and cultural life of Ukraine (20th — early 21st century)*. Kyiv [in Ukrainian].
 - Nestulia, O., & Nestulia, S. (Eds.). (2002). *Ukrainian cultural values in Russia: Toward dialogue. 1926—1930*. Poltava [in Ukrainian].
 - Hetman, D. (2010). *Return and restitution of historical and cultural values in Ukrainian-Polish-Russian relations (1920s—1930s)* (PhD dissertation abstract). National University of Kyiv-Mohyla Academy [in Ukrainian].
 - Skrpynyk, H. (Ed.). (2011). *History of decorative art* (Vol. 4). Kyiv: M.T. Rylskyi Institute of Art Studies; Folklore and Ethnology; NAS of Ukraine [in Ukrainian].
 - Spaska, Ye. (2015). Materials for the history of industrial embroidery in the Kyiv region. *Ethnological and art history works* (Pp. 129—161). Kyiv [in Ukrainian].
 - Varyvonchik, A. (2019). Organization of the industrial activity of the «Ukrkhudozhprom» concern. *Bulletin of KNUKiM. Series in Arts*, 40, 177—182. DOI: <https://doi.org/10.31866/2410-1176.40.2019.172700> [in Ukrainian].
 - Zinenko, T. (2012). Export of artistic ceramic products in the 1960s—1970s. *MIST: Art, history, modernity, theory*, 8, 94—111 [in Ukrainian].
 - Nekrasova, M.A., & Temerin, S.M. (Eds.). (1986). *Folk artistic crafts, 1917—1932: materials and documents*. Moskva: Iskusstvo [in Russian].
 - (1928). Correspondence with the Main Export Office of Derzhorg of the Ukrainian SSR concerning the export of handmade artistic products and embroidery. *State Archive of Vinnytsia Region*. Fond R-79. Op. 1. Spr. 63 [in Ukrainian, Russian].
 - (1928—1929). Correspondence with the Main Export Office of Derzhorg of the Ukrainian SSR on the procurement of antiques for export. *State Archive of Vinnytsia Region*. Fond R-79. Op. 1. Spr. 168 [in Ukrainian, Russian].
 - (1926—1929). Case file of the Zoziv embroidery cooperative artel «Tkach». *State Archive of Vinnytsia Region*. Fond R-1303. Op. 1. Spr. 199 [in Ukrainian, Russian].
 - Pribylskaia, E. (2015). Biography. *Researches of the fine arts*, 2, 111—124. Retrieved from: <https://sm.etnolog.org.ua/zmist/2015/2/111.pdf> (Last accessed: 16.01.2026) [in Russian].

- (1931—1933). Industrial cooperative school at the artel «Zhinocha pratsia», village of Klembivka. *State Archive of Vinnytsia Region*. Fond R-1560. Op. 1. Spr. 43 [in Ukrainian, Russian].
- (1932—1933). Organizational department — personnel group of the Klembivka industrial cooperative school. *State Archive of Vinnytsia Region*. Fond R-1560. Op. 1. Spr. 80 [in Ukrainian, Russian].
- (1935). Agreement and correspondence with Koverkustexport regarding goods. *State Archive of Vinnytsia Region*. Fond R-1560. Op. 1. Spr. 190 [in Ukrainian, Russian].
- (1934—1935). Resolutions of the Presidium of the All-Ukrainian Cooperative Council on reducing prices for export handicraft products. *State Archive of Vinnytsia Region*. Fond R 1560. Op. 7. Spr. 21 [in Ukrainian, Russian].
- (1933). Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks). Protocol № 149 of the Politburo meeting, November 15, 1933. *Istoricheskie materialy*. Retrieved from: <https://istmat.org/node/50400> (Last accessed: 11.02.2026) [in Russian].
- Osokina, E.A. (2000). Gold for industrialization. *Cahiers du Monde Russe*, 41(1), 5—40. DOI: <https://doi.org/10.4000/monderusse.36> [in French].